

LA JUERIA DE MORVEDRE¹

Manuel Civera i Gómez

La presència de la comunitat jueva a Sagunt compta amb un passat llegendari que es fonamenta en la interpretació interessada durant l'època medieval de dues làpides amb la finalitat de justificar la seua antiga arrel al territori i conseqüentment reclamar el dret dels jueus a romandre a Morvedre. La lectura d'una làpida era, segons Chabret: Aquest és el sepulcre d'Oran Nebach, president que es rebel·là contra el seu príncep i Déu se l'emportà amb gran dolor i morí amb nom il·lustre fins al temps del rei Amasies de Judea. L'altra làpida fou trobada l'any 1480 i deia: Aquest és el sepulcre d'Adoniram, tresorer del rei Salomó que vingué a cobrar l'import i morí.

Com és ben sabut, l'estratègia de la comunitat jueva no va servir de res perquè fou expulsada dels regnes de la península l'any 1492. Les ironies de la vida, però, han fet que la lectura del paleògraf Josep Corell² dels ploms (defixiones) trobats en la muntanya del Castell que

¹ A banda els nombrosos articles, els treballs amb pretensions recopiladores que hem tingut en compte sobre els jueus morvedrins són:

Chabret i Fraga, Antoni: "Los judíos en Murviedro", dins el volum II de Sagunto, su historia y sus monumentos, Barcelona, 1888.

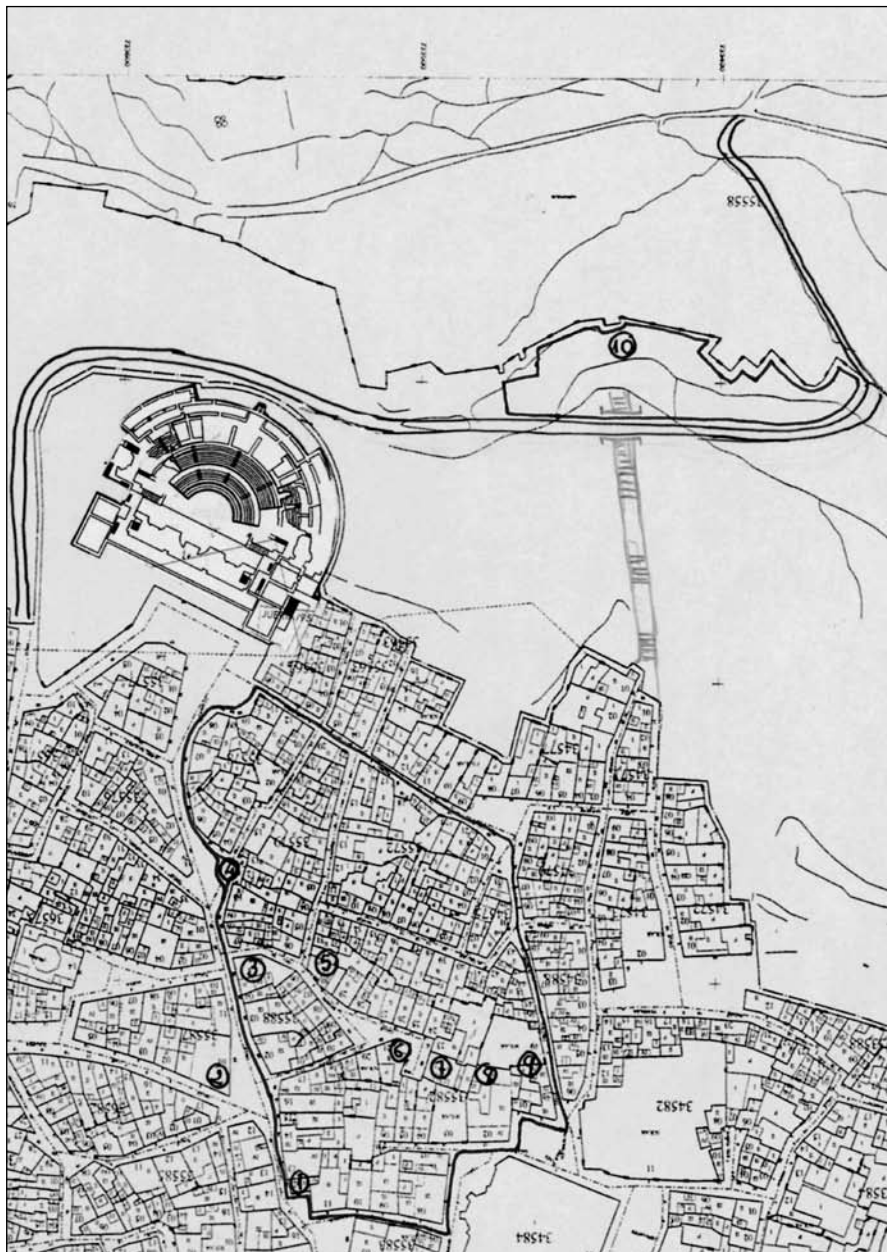
Hinojosa Montalvo, José: Los judíos en tierras valencianas, Institució Alfons el Magnànim, València, 1999.

² Corell, Josep: Inscripcions romanes del País Valencià, I (Saguntum i el seu territori). Defixiones de la pàgina 67 i següents. Universitat de València, 2002. Cal dir que al paleògraf es deuen les lectures actualitzades de les làpides hebrees de Sagunt.

³ Bru i Vidal, Santiago: "Del ayer al hoy de la "Puríssima Sang" de Sagunto", Setmana

esmenten "Jahvé" revele que la presència de jueus a Sagunt data de la segona meitat del segle I o principis del II: Jo, Crise (?), done... lliures d'or. Prega i dóna a Jau (Jahvé) els diners que li ha robat Heracla, company d'esclavitud, perquè es veja afectat en el pit i en els ulls i que totes les seues facultats s'atrofien. Done diners al ministre del culte pel seu servei. El segon plom diu: Jao (Jahvé). Et prega fervorosament. Et confie cadascun dels membres: l'ànima, la cara, el ventre d'Heterió, fill d'Aulià. Entrega'ls amb tota còlera als déus infernals; t'ho demana, prega i suplica. Així com aquest animal..., fes que de la mateixa manera... Segons Corell, es tracta probablement dels documents més antics de la península Ibèrica que constaten la presència de la comunitat jueva. En conseqüència, és possible que es remunte, si més no, a la diàspora que s'originà amb motiu de la conquesta de Palestina i la destrucció del temple de Salomó pels romans l'any 70.

A l'inici de l'edat mitjana, la comunitat jueva estava organitzada a la península Ibèrica i, pel que hem dit, és lògic que també ho estiguera a Sagunt. La seua significació devia ser important perquè la jerarquia cristiana d'Hispania era manifestament adversa a la comunitat jueva, actitud documentada ja en quatre cànons del concili que es realitzà a Iliberis entre els anys 300-306. La persistència d'aquesta actitud, amb l'establiment de la monarquia visigòtica cristianitzada a partir de finals del segle V es transformà en polítiques antisemites, com les aplicades pels reis Sisebut (612-621), censurada per Isidor de Sevilla i pel III Concili de Toledo, i Ègica (686-702), en què obligaren els jueus a convertir-se al cristianisme sota pena de ser exiliats i perdre els béns. No sabem què li passà a la comunitat jueva de Sagunt, però sí sabem que Sisebut i Ègica encunyaren moneda amb la seca Sagunto. El tractament rebut per la corona visigòtica podria explicar que la comunitat jueva defensara a l'inici del segle VIII el canvi d'administració a favor dels musulmans, més tolerants aleshores. Malgrat això, no disposem de restes evidents d'una certa entitat que testifiquen la presència significativa de la comunitat cristiana a Sagunt durant la monarquia visigòtica, la qual cosa ens fa pensar que la comunitat jueva tenia una gran ascendència al Sagunt dels segles V, VI i VII. El fet podria explicar que Saguntum no fóra seu episcopal, situació consolidada pels interessos dels bisbats de Tortosa, Sogorb i València, que

Jueria i cementeri jueu.

exercien aleshores d'autèntics senyors feudals i, per tant, defensaven el domini del seu territori.

Atesa l'antiga presència de la comunitat jueva a Sagunt, considerem que, amb la decadència romana i la desfeta de la corona visigòtica per la invasió musulmana, ocupà espais importants com són els voltants del temple de Diana (deessa protectora de la ciutat en l'edat antiga), del teatre romà i de l'entrada ibera i romana a la ciutat emmurallada de la muntanya. Les làpides hebrees procedents de cadascun dels llocs indicats ho corroboren: la inscripció (hebrea?) que els confreres de la Puríssima Sang de Jesucrist s'emportaren de la Sang Vella a la Sang Nova,³ la làpida rescatada en els anys cinquanta per Facundo Roca al teatre i les restes de tota mena trobades a l'entrada antiga del Castell. Si la comunitat jueva veié en la invasió musulmana un alliberament, com diu Josep Hinojosa, és lògic que continuara ocupant a Sagunt els mateixos espais públics que hi ocupà anteriorment, fins i tot el teatre romà, lloc que els musulmans admiraven. Recordem que Al-Ràzî, al segle X, diu del teatre romà que és un palau de gran mestria i bellesa.

Amb el canvi de l'administració musulmana per la cristiana, la comunitat jueva, que formava part de l'estructura social, participà en el relleu polític a favor de la Corona d'Aragó. És un fet conegut que expliquen Robert I. Burns (1984) i Josep Hinojosa (1999), entre d'altres. A Morvedre, la presència jueva abans de la conquesta s'evidencia potser en el mateix Llibre dels fets quan s'explica que l'exèrcit cristià esperà el rei Jaume I al Puig de les Pasqües.⁴ Reparem que el significat de Pasqua (de l'hebreu /Pesah/ a través del grec /Paska/ i del llatí Pascha) remet a la commemoració jueva de l'expulsió d'Egipte (primera gran diàspora), i que el topònim s'empra en la primera meitat dels segle XIII, quan el cristianisme encara no havia arrelat a les

Santa Saguntina 1964.

⁴ Com ja explicàrem en La Pasqua al Camp de Morvedre, no hem pogut constatar que cap cavaller que acompanyava el rei Jaume I s'anomenara Puig de Pasqües, com diu Chabret, fet que ja seria prou revelador, si fóra cert. El que sí que està clar és que el Llibre dels fets no diu Puig de Pasqües, com diu Chabret, sinó Puig de les

nostres terres. Això, a més a més d'altres privilegis, justifica que els espais dins la vila de Morvedre foren compartits per cristians i jueus.

Amb la conquesta, els jueus reberen cases, horts, vinyes i alqueries, i la seua presència era tan important que presidiren la batlia: Salamó de la Cavalleria (1273), Jucef Abençaprut (1277-1280) i Salamó Constantí (1288). Tot i que a partir de la proposta del IV concili de Letran els jueus no dirigiren les batlies, continuaren sent considerats el tresor

del rei i gaudiren de la protecció de la corona. Segons Chabret en el segle XIII la Jueria s'estenia a les dues bandes del camí d'accés al Castell i afirma que la Judaica arribava a les Penyetes. L'any 1321 el rei Jaume II concedí llicència per a construir un mur que tancara la Jueria a l'oest de la pujada del Castell. La zona ha arribat al segle XXI amb el nom de la Jueria que comprén l'espai que delimiten els carrers: del Castell, Mossén Gaspar Batalla, Trasagrari, Teatre Romà i Pere Cartagena.⁵

Pasqües, amb una clara referència a la finalitat del puig. Aprofite l'ocasió per a apuntar que el puig ben bé podria ser el lloc on celebrava la Pasqua la comunitat jueva, ja que la cristiana la celebrava al Castell, com ens indica la tradició i l'ermita de la Magdalena. Continuem mantenint que l'antropònim Puig de Pasqües l'assumí molt presumiblement una família de conversos en el segle XV.

⁵ La delimitació de la Jueria emmurallada planteja alguns dubtes, sobretot pel cos-

Entenem que la Jueria emmurallada seria el centre neuràlgic on es trobava la sinagoga, el micvé, els edificis de gestió i d'habitatge del Consell, dels adelantats i del clavari. Això, però, no vol dir que no disposaren de cases i negocis fora del recinte emmurallat de la Jueria.

La convivència entre cristians i jueus no fou sempre pacífica. L'any 1.348, els unionistes de València assaltaren la Jueria, hi mataren onze persones i robaren. Judà Coffe presentà al rei Pere el Cerimoniós una llarga llista del que li furtaren,⁶ reclamació que fou atesa i que fou tornada l'any 1351 a l'administrador de l'aljama Salamó Coffe per valor de 60.063 sous.⁷ També durant la guerra contra Castella, els jueus saguntins hagueren de ser protegits i emigrar per a evitar les agressions. No obstant això, els reis de la casa de Barcelona en els segles XIII i XIV, com els Trastàmara en el XV, beneficiaren la comunitat jueva amb una política proteccionista respecte de la venda de la carn, el pa, el vi i altres aliments, així com en la suspensió de les investigacions en possibles delictes sobre usura... fins a l'any 1492, en què Ferran el Catòlic decretà l'expulsió dels jueus. De Morvedre eixiren per sempre unes set-centes persones.

Amb l'expulsió dels jueus, la Jueria com a zona urbana quedà

tat oest. La proposta exposada pren com a límit el carrer actual de Teatre Romà perquè hem considerat que la porta del Pati de la Sinagoga encara manté un fragment de muralla. Ara bé, entenem que el topònim Escola ha de fer referència originàriament a la Sinagoga, com a altres jueries. És per això que ens hem interrogat sobre el nom del carrer paral·lel situat a l'oest que es diu actualment Escola. Les explicacions de Chabret (1901) no són clares, perquè per una banda diu que el nom de carrer Teatre Romà és modern i, malgrat això, no en diu el nom antic. També afirma que l'escola ocupava els números 1 i 3, que correspon a la porta del Pati de la Sinagoga. (Ara és el número 3, i possiblement incloguera l'1 antigament). Diu que en 1505, només tretze anys després de l'expulsió, es crearen "los studis nous" que es trobaven al carrer Major. Com pot ser que només en tretze anys quede fossilitzat un topònim i en suplante un altre de centenars d'anys? Tot sembla indicar que antigament el carrer de l'Escola, referint-se a la sinagoga, era l'actual carrer del Teatre Romà.

⁶ Chabret (1888), ACA reg. 230, f. 60 i Arx. Mun. de València, Llibre de certificacions.

⁷ Chabret (1888), Arx. Mun. de València, lletres del Rei 1.348-1.356.

⁸ El cementeri antic es trobava entre la Jueria i el Castell fins que la comunitat jueva sol·licità al rei Alfons II (de València) llicència per a obrir un nou cementeri l'any 1328. Segons Chabret el nou cementeri potser se situava al carrer de València per uns soterra-

Assoc.

deshabitada i amb el repoblament s'oblidaren les funcions dels seus edificis. Amb el temps es transformaren i es degradaren. Les excavacions realitzades al teatre romà amb motiu de la rehabilitació posaren de manifest que l'assolament de l'escena tingué lloc en el segle XV, fet que reforça l'opinió que la comunitat jueva tenia el control dels Antigons (teatre romà). El cementeri jueu, situat entre els Antigons i les Tramusseres, l'any 1328 s'amplià se n'obrí un de nou.⁸ El cas és que ara que la societat saguntina comença a enfortir la consciència patrimonial i necessita el patrimoni material com una font més de dinamització cultural i econòmica, el patrimoni jueu adquireix també protagonisme. I amb això sorgeix la necessitat de posar en valor els espais de la Jueria, objectiu que implica la identificació dels edificis més importants, especialment la sinagoga.

El primer saguntí que parlà de la sinagoga fou Chabret. En diu: "La Sinagoga estaba en el barrio de la Sangre Vieja, y fué convertida

ments que aparegueren a finals dels segle XIX. De ser així el cementeri jueu nou se situaria entre el carrer de Lliria i el de la Pau i la cisterna que disposen els cementeris seria la que es troba encarada a l'est a l'Avinguda del País Valencià (carretera N-340). L'opinió dels tècnics,

en iglesia de la cofraria de la Sagre de Cristo después de la expulsión de los israelitas. Hoy sólo quedan del templo judáico cuatro arcos ojivales en la parte posterior de las casa núms. 7 al 11 del indicado barrio".⁹ En el mateix apartat del seu llibre inclou un gravat que representa la restitució hipotètica de la sinagoga pel costat sud, on s'integren quatre arcs. Sorprenentment, l'edifici que reproduïx Chabret no fou reconegut durant el segle XX. Per exemple, Leopoldo Piles la situava al número 2 del barri, i Santiago Bru creia que els arcs reproduïts es trobaven al carrer d'Armengol. La perspectiva de l'edifici i els materials dels arcs, però, permeten que l'arquitecte Francisco Muñoz identificara l'any 2002 els arcs a l'interior de les actuals cases que estan numerades de l'11 al 17.¹⁰ El treball de F. Muñoz és important perquè ens ha esperonat en la recerca de la sinagoga, i dic en la recerca perquè hi ha documents exhumats per Josep Martínez que demostren que Chabret s'equivocà quan situà la confraria i consegüentment quan relacionà els arcs amb la sinagoga. Passem a presentar i comentar els documents esmentats i altres, reprement el fil de la història de la Jueria.

L'any 1493, un any després de l'expulsió dels jueus i d'haver quedat deshabitada la Jueria (anomenada Vilanova perquè se'n proposava la repoblació), els jurats i prohoms de Morvedre s'adreçaren al rei Ferran el Catòlic perquè el gremi de "perayres, baxadors e apuntadors" ocupara la Jueria i formara una confraria sota l'advocació del Corpus Christi. El rei els escriu des de Saragossa el 7 de desembre de 1493 concedint-los-ho. Traduïm al valencià un fragment del punt II del document que està escrit en llatí: (Plau al rei) que els esmentats

però, és que el cementeri s'amplià (o es corregué) cap a l'oest, cap a les Tramusseres, i al seu favor compta amb la proximitat al barri jueu, les joies i restes trobades possiblement de soterraments.

⁹ Chabret, Antonio: Sagunto, su historia y sus monumentos. "Los judíos en Murviedro", vol. II, pàg. 329-351, 1888.

¹⁰ Muñoz, Francisco: La Sinagoga de Morvedre, S.S.S, 2002.

¹¹ El lector pot llegir una traducció al castellà dels documents originals en llatí que es conserven a l'ARV (Real 309, fol. 189 v-191r) als articles que escrigué José Camarena Mahiques i que es publicaren als números 37 i 41, respectivament, de la revista municipi-

Portalet de la Jueria.

peraires puguen reunir-se les vegades que ho desitgen per a tractar assumptes propis del seu negoci i confraria, i que en la festa del Corpus Christi puguen, per votació, nomenar tres majorals, un clavari i dos veedors, de caràcter anual.¹¹

El document, que fins ara no se li havia donat importància, és interessant perquè ens il·lumina un període d'uns setanta anys i aclareix aspectes substancials: la confraria dels peraires sota l'advocació del Corpus Christi s'instal·là a la Jueria. Tot sembla indicar que, quan fou aprovada la Confraria del Corpus Christi l'any 1540,¹² es consagrà l'església sota l'advocació de Sant Bartomeu, la parròquia que apareix en els documents de l'època. Reparem que Bartomeu fou el deixeble de Crist que la devoció popular li atribueix el patronatge dels oficis

pal Sagunto de l'any 1963: "Sobre una Cofradía Gremial de Morvedre" i "De nuevo sobre el Gremio de Perayres de Morvedre". José Mª Cueco Adrián també es refereix a aquests documents en La fundación del Arcediano Andreu y su tiempo. Ed. Caja de Ahorros de Sagunto, 1972.

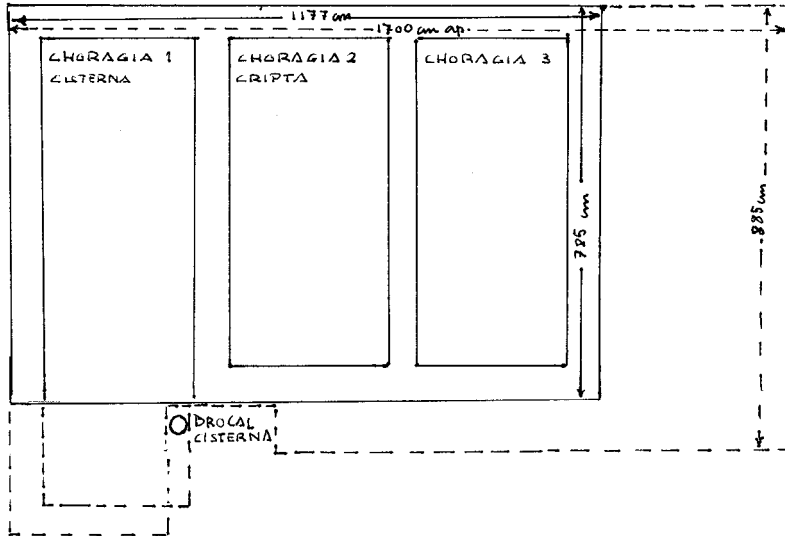
¹² Chabret, Antonio: Origen y tradiciones de la Cofradía del Santísimo Sacramento ó de Minerva, València 1896.

¹³ Martínez Rondan, Josep: "Cos preciós, Sang puríssima", Setmana Santa Saguntina 1994.

HIPÒTESIS SOBRE LES ESTRUCTURES

— Temple de Diana

- - - Sinagoga i Confraries

relacionats amb els teixits i tinguem en compte que les persones del gremi que constituï la confraria del Corpus eren teixidores. Sant Bartomeu es representa amb una pell a la mà perquè, segons la tradició, el mataren pelant-lo. Per tant, l'elecció del nom de Bartomeu per a denominar la parròquia de la Vilanova és lògica, però encara relaciona més la Confraria del Corpus Christi amb els jueus. Recordem que Bartomeu era el jueu d'arrels, el seu nom en hebreu (bar Tholmai) significa "fill de Tomeu", i fou qui portat pel seu xovinisme, quan li parlaren del Natzaré, digué: Que de Natzaret pot procedir res bo? I després fou el conversor de jueus, de fet se li atribueix la conversió del judaisme al cristianisme del rei armeni Polemó II. Tot plegat ens està dient que potser el gremi de peraires comptava o constava de jueus conversos.

En la Confraria del Corpus Christi, celebració síntesi de la història

¹⁴ Article esmentat en la nota anterior.

¹⁵ Martínez Rondan, Josep: "Trisagi morvedrí", Setmana Santa Saguntina 1995. Re-

Portalada amb la mezuzà.

de l'Església com podem comprovar encara en el Corpus de València, pogué prendre cos la celebració de la Passió i de la commemoració pogué florir la Confraria de la Puríssima Sang de Jesucrist. Com diu Josep Martínez,¹³ és molt possible que conviviren les dues confraries en una mateixa seu. Segurament en 1566, quan es presentà "mossén Joan Valero per al benifet de Corpore Christi per Bernat de Santa Oliva, per lliure designació de mossén Josep Martínez de Vitoria. Patrons, el rector de Santa Maria i els jurats de Morvedre,"¹⁴ la seu de la Confraria del Corpus Christi es traslladà a Santa Maria. Aleshores, la Sang, en independitzar la seu, necessità reglamentar-se. A favor de la nostra hipòtesi tenim que les referències més antigues de la confraria de la Puríssima Sang de Jesucrist daten de 1567, l'any següent a crear-se el benifet.¹⁵ Després, per la vellesa de l'edifici, decidiren construir una ermita nova. Com sabem, les obres de la Sang Nova començaren l'any 1601 i acabaren en 1607.

bedor d'Onofre Ros, núm. 23.622, fol. 4v-5.

¹⁶ ACCV, rebedor d'Onofre Ros núm 23.625, fol. 69 r-v.

El cas és que entre els documents exhumats per Josep Martínez a l'Arxiu del Corpus Christi de València, n'hi ha almenys tres que descriuen i/o esmenten elements fonamentals de l'edifici de la Sang, i en aquest espai no es troben els arcs dibuixats per Chabret i, al contrari, identifiquen un lloc emblemàtic. Vegem-ho i, amb tal finalitat, ens permetem transcriure'n (sic) els fragments més interessants (les cursives són nostres):

1. Document de 13 d'abril de 1570 en què "[...] mossén Jaume Prancudo, prevere, en lo dit nom, e dix e repós que ell deté e posseheix un corralet descubert ab una morera en aquell situat, en la vila de Morvedre, en la parròchia de S. Berthomeu, segons afronta ab cases de Jaume Prats, menor, e ab carrer públic, e ab lo Pati de la Confraria de la Sanch de Jesuchrist, e ab corrals de Nofre Martí, lo qual és tengut sots directa senyoria del dit benifficiat a cens de III sous reals de València [...]".¹⁶

2. Document de 17 de juny de 1593: "[...] Que a notícia y sabiduria de aquell ha pervingut, com Andrés Martines, llaurador, habitador de la present vila de Morvedre, ha posat una ferma de dret a la sisterna que dita Confraria té y posseheix al costat de aquella, de la qual no poden resultar sinó plets, gastos y despeses per a dita Confraria, y com aquella sia pobre y es sustente de almoynes y caritats, és de parer que.s vena dita sisterna al dit Martines per preu sufficient, ab tal, emperò, pacte y condició, que lo dit Martines tingués obligació de fer una /a/ tapat per a entrar a dita sisterna a traure aigua, y que puga la dita Confraria totes hores que voldrà y ben vist li serà, fer una exeta per davall la escala, y la dita Confraria es porrà aprofitar del preu de dita sisterna per a subvenir les necessitats de aquella y tenir lo necessari en aquella; y tenint dit concell y parlament anant votant-se com se acostuma en aquell per vots, foren del dit parer Miquel Pux de Pasques, Jaume Macip, Miquel Bellvís, Pere Ferruses, Visent Berbegal,

¹⁷ Martínez Rondan, Josep: "Evocacions agraiades i noves notícies de la Confraria de la Sang de Morvedre", Setmana Santa Saguntina 1993. Arxiu Fons Notarial del Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi de València, protocols de Francesc Joan Company, 13.087 (s.d.).

Cisterna de la Sinagoga i de les confraries als choragia del temple de Diana.

Foto: Paco Agudo

Llorens Fortuny, y Vicent Fraga, y tots los demás foren de contrari parer, en que no es vena sinó que.s constituexca en síndich actor y procurador de dita Confraria lo dessús Miquel Vives, confrare de aquella, per a defensar y proseguir dita causa, y com tots los oficials, escepto dit clavari y la major y senior part de dits confreres fossen unànims y concordes en dit parer, inseguint aquell [...]”¹⁷ En un altre document de 8 d’agost de 1593 es dóna compte de la sentència definitiva sobre la venda de la cisterna i el reconeixement del dret del senyor Martines a utilitzar-la.

3. Document de 10 de febrer de 1594 en què Lluís Bernat encomana “la sua (per mia) ànima a Nostre Senyor Déu Jesuchrist, creador de aquella, qui la ha redimida ab sa preciosíssima Sanch, preu infinit de tota natura humana, quant a Sa Magestat plaurà appel·lar-me al seu Sanct Regne de Paraís, per a hon fonch creada, vull e ordén que

Modificació proposada al Pla Especial.

Casa que ocupa el bell mig de la plaça de la Jueria.

lo meu cors sia liurat a eclesiàstica sepoltura en la fossa e o sepoltura que stà davant lo altar major de la Lloable Confraria de la Puríssima Sanch de Nostre Senyor Déu Jesuchrist, y vull que sia fet lo meu soterrar ab general de capellans y la creu major de Santa Maria.”¹⁸

Els documents anteriors evidencien que les cases que contenen els arcs que Chabret atribuï a la sinagoga no corresponen en absolut a la Confraria de la Puríssima Sang de Jesucrist. En principi, perquè les cases que es reparteixen les quatre arcades no disposen de pati ni corral; de fet, entre les arcades i el trencat de la muntanya hi ha uns dos metres i mig de distància, una mena de corredor guanyat a la muntanya. En segon lloc, les cases que ocupen les arcades del gravat de Chabret no disposen de cisterna, estructura que sí que tenia la confraria. I en tercer lloc, les cases que presumiblement ocuparen la

¹⁸ Ibidem, 13.085. fol. 58v-62v.

¹⁹ Hem d'agrair a la família dels Maus, i concretament a Teresa que carregà amb les molèsties, el permís per a baixar a la cisterna, i cal dir que la tasca de reconeixement ha sigut duta a terme en equip: Vicent Ventura ha estat l'encarregat de la part logística, Paco

sinagoga segons Chabret no disposen de cap cripta on poder soterrar. Amb això podem afirmar que el lloc que considera Chabret com a sinagoga no és el lloc que ocupà la confraria.

Els documents anteriors ens permeten localitzar la confraria, perquè el parcel·lari actual és quasibé el mateix que el del segle XVI, pel fet de tractar-se d'una zona de corrals. Vegem-ho:

El primer document ens parla d'un corralet amb una morera que confronta per una banda amb un veí i el carrer, per una altra amb el pati de la confraria i, finalment, amb un corral. Si mirem el plànol de la Jueria, el corralet al qual fa referència no pot ser altre que l'espai que ocupa la casa actual del carrer de la Sang Vella número 21 (propietat dels Maus), perquè té a l'est la casa número 19 i el carrer, al nord la casa número 23 que seria la confraria, i a l'oest un corral.

El segon document ens parla del veí de la confraria que reclama el dret a emprar la cisterna i per a la qual cosa demana fer un cobert (en el document menjat per l'arna, Josep Martínez hi llig encara tapat). Estan referint-se a la cisterna de la casa número 21 que es posa per davall de la casa número 23 (propietat actual dels Mataballos). Més encara, la mitgera entre les dues cases no és recta, com caldria suposar, sinó que la primera se n'entra en la segona un rectangle estret, justet per a tindre accés a la boca de la cisterna per l'extrem sud. És a dir, el veí del segle XVI que fa la reclamació (la ferma) per a l'ús de la cisterna és el propietari de l'espai que ocupa la casa número 21, de manera que la casa número 23 ocupa el lloc de la confraria. Amb la finalitat de conèixer de primera mà la cisterna de la casa número 21, hi hem baixat¹⁹ i hem pogut comprovar que es tracta d'un llarg espai rectangular amb volta rebaixada habilitat des d'antic per a cisterna. Les mides de la cisterna són 930 cm de llarg, 255 cm d'ample i uns 210 cm d'alçada, és a dir, l'extrem sud comença a la casa número 21 i discorre per davall la casa número 23 que fa uns nou metres d'ampla. Al sostre de la cisterna s'observa que la boca originària, o potser la recollida d'aigües, es realitzava per la casa número 23.

Agudo de la fotografia i la mesura amb làser, i un servidor. També a Maria Monzó per les

El segon document diu també que, malgrat la venda del dret d'ús de la cisterna, la confraria faria ús de l'aigua per davall de l'escola. Doncs bé, a l'esquena de la casa dels Berenguer es veu la corretja de l'escala i el lloc de la porta (ara tapiada) per la qual es descendia des de la casa número 23, aleshores confraria. I sota l'escala es pot comprovar el lloc on ben segur estigué l'aixeta. De manera que la contrastació del document amb les construccions existents confirma que la casa del número 23 fou la confraria i que els espais que l'envolten pel nord i oest eren el pati de la confraria.

El tercer document, definitivament, ens diu que la confraria disposa de fossa o cripta, i l'única casa actual que té soterranis, com he dit i ampliaré tot seguit, és la casa número 23. De manera que la nostra deducció és que la casa actual, que és propietat de Maria

facilitats que ens ha donat per a amidar i regirar la casa número 23.

²⁰ La hipòtesi de Chabret sobre la situació de la sinagoga ha provocat errors en cadena, com el que féu considerar a Bru i Vidal que la part més ampla del carrer de la Sang Vella era el Pati de la Sinagoga (Setmana Santa Saguntina 1963).

²¹ Plini, *Història Natural*, llib XVI, 216.

²² Corell, Josep: *Inscripcions romanes del País Valencià, la (Saguntum i el seu territori)*, Universitat de València 2002. Inscripcions votives números 2, 3 i 4.

Monzó (la de Mataballos), és el lloc que ocupà l'església de Sant Bartomeu, seu de la Confraria de la Puríssima Sang.

Amb això hem identificat el lloc que ocupà la Sang Vella. Ara només ens queda per demostrar que la confraria ocupà (o no) el lloc de la sinagoga, tasca fàcil perquè hi ha almenys dos factors que ens hi acosten: la tradició oral transmesa per Chabret i la toponímia. Amb les nostres deduccions, la tradició oral i escrita queda superada i, amb la seguretat de saber on s'ubicaren les confraries i conèixer l'advocació de l'església, ens porta a asseverar que la confraria ocupà efectivament el lloc de la sinagoga. Això es veu reforçat pel topònim "placeta de la Jueria", on la sinagoga hagué d'ocupar un lloc privilegiat. Efectivament, el lloc de la confraria, i anteriorment de la sinagoga, és el millor per a situar el temple sagrat, ja que ocupava la capçalera oest de la plaça de la Jueria. En el plànol de la modificació que es proposa del pla especial es veu perfectament que, llevada la casa número 25, la sinagoga dominava tota la plaça de la Jueria. Més encara, les obres de rehabilitació de la casa dels Berenguer han posat al descobert a menys de deu passes a l'oest de la sinagoga el que probablement és el micvé, el bany de purificació, que solien situar-se ben a prop de la sinagoga. De manera que els espais que envoltaven la sinagoga pel nord, oest i sud eren el Pati de la Sinagoga.²⁰

El descobriment és molt més transcendent, perquè sabem que la casa número 23 s'alça sobre l'anomenat mur del temple de Diana, l'antiquíssim temple de Diana que és monument nacional des de 1963, del qual Plini el Vell diu que Anníbal respectà en l'atac a Sagunt i en el seu temps conservava encara les bigues de ginebrer.²¹

Sobre la identificació del mur com a restes del temple de Diana, ja en parlà García Bellido (1963) i recentment Josep Corell (2002), qui afirma que les restes són amb molta probabilitat el pòdium del temple de Diana, perquè les inscripcions estudiades procedeixen del lloc i de les immediacions.²² El temple de Diana, si seguia les proporcions dos per tres, tenia una planta de 785 cm per 1.177 cm, si bé el pòdium s'allargava fins a una longitud com a mínim de 1.570 cm i encara caldria afegir-li l'accés al temple que es trobaria encarat a l'est a l'actual atzucac de la Jueria i la casa número 25 que se situa enmig

de la plaça. Començant la cisterna amb l'arquitecte Josep Nebot, director de l'obra de rehabilitació de la casa dels Berenguer, hem considerat que es tracta de la utilització dels choragia transversals realitzats en època ibera per a fer l'aterassament del pòdium del temple de Diana. Si els choragia guarden proporció, com és d'esperar, el temple en tindria tres com a soterranis. En època medieval i moderna s'habilitaria el choragia de l'oest per a cisterna i els altres dos per

a cripta. És possible que el pòdium del temple s'allargue cap a l'est (carrer) i, conseqüentment, els choragia completen l'aterassament del pòdium, perquè ens ha contat Josep Ariza que, quan adornaren el carrer en 1953 pel centenari dels Sants de la Pedra, son pare clavà una barrena al terra i se li n'anava cap avall.

El pas de temple de Diana a sinagoga en la baixa edat mitjana hagué de comportar la transformació de les estructures de l'edifici.

²³ Muñoz Antonino, Francisco: Las casas señoriales de Murviedro. Diputació de València, 1999.

Les alteracions més importants de la planta hagueren de consistir a eixamplar cap a l'est i cap al sud, obrir cap a l'est les tres portes que caracteritzen les sinagogues i al sud potser una porta junt a la cisterna, crear les navades o dependències interiors, i l'habilitació del choragia oest del pòdium per a cisterna. Això es justifica perquè la casa que ocupa el pòdium ha ampliat la frontera aproximadament un metre cap al sud, de manera que el pòdium té 785 cm d'amplada i la casa en té 885. Per la part posterior (oest) l'amplitud és de dos a tres metres, espai que respon a les estructures que resguardarien la cisterna. La diferència d'un metre entre el costat sud del temple i de la sinagoga és la profunditat del rectangle que se n'entra la casa 21 en la 23 i per on té accés a la boca de la cisterna. Interpretem que la sinagoga tindria una planta de 885 cms per 1.570 cm i que s'accedia pel costat est i disposava almenys d'una porta pel pati de la sinagoga (actual casa dels Maus). Les actuacions que posen en valor l'emble-màtic edifici realçaran les restes que es conserven (com per exemple el cantó d'opus quadratum), revelaran presumiblement elements de la cimentació de les portes de la sinagoga i de les parets.

Amb tot, podem afirmar que, a grans trets, l'espai de l'actual casa número 23 de la Sang Vella ha mantingut l'ús amb finalitat religiosa durant quasibé tota la seqüència de la història de Sagunt: fou temple de Diana (Àrtemis o deessa protectora ibera) des del segle V-IV aC fins aproximadament la decadència de l'Imperi romà en el segle IV-V; fou sinagoga des del segle IV-V fins al segle XV i fou església de Sant Bartomeu i seu de les confraries del Corpus Christi i de la Puríssima Sang del segle XV al segle XVII.

A falta d'estudis que puguen corregir les deduccions exposades i afegir noves aportacions, a Sagunt disposem d'una de les jueries que compta amb més elements a posar en valor i a visitar. Des del Departament de Patrimoni de l'Ajuntament de Sagunt estem treballant perquè a València i a Madrid ens escolten, cosa que no hem aconseguit. No obstant això, continuem lluitant per traure'l endavant i és per això que pretenem crear el Patronat de la Jueria de Sagunt, organisme que s'encarregaria de gestionar els recursos econòmics per al seu estudi, adequació i explotació didàctica. La Jueria de Sagunt pot oferir com

Edifici noble de la Jueria.

poques un itinerari guiat de deu edificis i espais urbans que, units al Museu Jueu que podem ubicar a la casa municipal de Sang Vella 6, suposaria una proposta única i envejable. Per a acabar, presentem breument els punts de parada que als nostre entendre s'haurien de destacar. La visita podria començar a la plaça de la Pescateria on ben possiblement els jueus gestionaren el triador (sota els arcs apuntats) i el préstec (casa que té el dintell amb el relleu d'una mà encerclada).

1. LA TORRE DE DEFENSA

La primera parada la realitzarem a l'inici de la pujada del Castell, sota la torre medieval. Es tracta de l'única torre dins de la vila, fet que explica la seua funció de defensa de la Jueria. Fou construïda molt possiblement en 1366 quan la batlia va obligar la comunitat jueva a pagar la peita per a la fortificació del Castell. Els exemples més propers es troben al nord de Catalunya. Explicarem en principi les característiques de la torre, i tot seguit que la trama urbana de la Jueria s'estenia als dos costats de la pujada del Castell i, almenys l'emmural·lada, ha estat considerada la millor conservada del País Valencià perquè manté l'estructura original, tot i que s'hauria de millorar aplicant

un pla de rehabilitació de les cases perquè arreglaren les fronteres i descobriren els materials originals: opus quadratum, incertum, testaceum...

2. L'Assoc

La segona parada és l'edifici conegut com la Casa del Mestre Penya, que es troba en procés de rehabilitació per a museu. És un exemple d'edifici fora de les muralles de la Jueria, però a la mateixa vora. En l'edat mitjana disposava d'una sola planta, com indica la gàrgola, que compta en l'actualitat de dos espais a rehabilitar. L'espai major que dóna a la plaça consta de quatre navades estructurades en arcades apuntades que donen llum en direcció nord-sud, sostingudes per pilars menys el punt central que és una columna baixeta i octogonal del mateix tipus que la que hi ha a la casa noble de la Jueria. L'edifici adjunt per l'est, originàriament, sembla que en formaria part. Paco Muñoz arreplega i assumeix l'opinió del professor Francisco Grande, qui considera que l'edifici obeeix a una llotja. Nosaltres considerem, per la ubicació i la similitud amb l'edifici noble de la Jueria emmurallada, que es tracta de l'assoc jueu i no coneixem cap altre edifici amb aquesta finalitat i tan ben conservat. En la posada en valor de la Jueria podria jugar un paper fonamental, millor si en un futur es destinara a la finalitat d'assoc.²³

3. EL PORTALET

La tercera estació és l'arc d'entrada a la Jueria emmurallada. Se situa en una cruïlla de carrers important en l'edat mitjana i en l'actualitat, perquè connecta quatre placetes: Sang Vella, Sang Nova, Castell i la Magdalena, més encara el Divendres Sant en què es converteix en el centre de la ciutat. El lloc és preciós i els edificis que el contextualitzen han estat rehabilitats o han arribat als nostres dies en bones condicions, i només caldria que el cantonet sud-est lluirà la pedra i les motlures amb orgull. Cal dir que la resta de portalets són restauracions dels anys seixanta amb arcs originals de les obres realitzades a la zona.

Costat nord del pòdium del temple de Diana.

4. ELS ELEMENTS DE LES CASES DE LA MURALLA

La quarta explicació podríem dedicar-la a destacar els elements i estructures interessants dels habitatges que donaven a la muralla que tancava per l'est la Jueria, avui desapareguda, i que en les obres d'adequació del carrer poguérem veure'n les cimentacions: la mezuzà de la porta de la casa de la Magdalena, les arcades i sostres de la casa del sociòleg Rafael Ninyoles, el pati de la casa de Dionís... Caldria que les futures rehabilitacions s'obriren perquè els visitants apreciaren els elements medievals com s'ha fet amb l'entrada i el pati de la casa de Nel·leta Prats.

5. L'EDIFICI NOTABLE

La sisena parada la dedicarem a la casa noble de la Jueria, que es troba només entrar a la Jueria emmurallada, en l'encreuament dels carrers Segòvia i Sang Vella. Actualment és la casa familiar de l'arquitecte Josep Nebot, rehabilitada per ell mateix respectant les estructures medievals. Fou sens dubte una de les cases més importants de la Jueria, que manté el pati cap al carrer i les arcades de la planta baixa, com déiem sobre columnes baixetes i octogonals. Per la seua situació en el centre neuràlgic de la Jueria i per la qualitat de l'obra, ens sembla evident que es tractava d'un edifici amb alguna funció destacada o residència d'algun dels consellers, adelantats o clavari. De fet, el saló de la casa disposava d'un accés que s'enfila a la porxada sud de la plaça.

6. LA PLAÇA

La sisena explicació hauria de tractar de la plaça com a espai. Actualment, la plaça es troba ocupada per edificis que li guanyaren espai, almenys pel nord i centre (casa i corral de Vicent Mas). Al nostre entendre, en l'edat mitjana la plaça disposava de porxades almenys al sud. A l'interior de les cases números 11-17 queden les quatre arcades que Chabret identifica com el costat sud de la sinagoga, quan en realitat havien estat les arcades de les porxades. Al costat nord queden dues arcades que fan de mitgeres entre l'edifici actual de la Fundació Municipal de Cultura (seu dels gremis fins a la segona meitat del segle XIX) i les cases que recauen a la Jueria, si bé cal dir que les arcades que es veuen per la FMC s'utilitzen com a descàrrega i empen columnes i capitells del teatre. La seua rehabilitació implicaria almenys l'eliminació de la casa número 25 i del corral adjunt que ocupen el centre.

7. LA SINAGOGA

La setena explicació girarà al voltant del lloc de la sinagoga en el sentit que hem exposat en l'article. En l'actualitat, si s'eliminara la casa que ocupa l'espai on s'alçava, quedarien al descobert el cantonet nord-oest d'opus quadratum i al sud potser una part de la frontera on s'obrien les portes amb el brocal de la cisterna. En excavar-

hi, potser trobaríem la planta i qui sap si làpides i altres restes jueves. En qualsevol cas, el fet que la Sinagoga ocupava el lloc del pòdium del temple de Diana i fóra ocupada per les confraries, li afegeix un interès especial, perquè se'n podrien visitar els soterranis: cisterna, cripta... i mostrar els elements que afloren pel costat nord i els que ben segur procedeixen del lloc. En l'itinerari és el monument estrella.

8. EL MICVÉ

La vuitena parada hauria de dedicar-se a la visita i explicació del que probablement era el micvé, on prenien el bany de purificació els convertits al jadaisme, els jueus periòdicament i on les dones s'hi havien de submergir després de la menstruació. Es troben en molt bon estat, perquè disposen de les escales per a descendir, que consten de dos trams de set escalons cadascun de 26 cm d'alçada i 30 cm de petjada, unides per un replà quadrat de 120 cm de costat on devia situar-se l'oficiant. El replà dona accés al bany per una porta de 160 cm d'alçada. El bany és una sala de 495 cm de llarg per 235 cm d'ample amb volta de canó d'una alçada màxima de 300 cm, aproximadament. El bany disposa encara de la boca d'entrada de l'aigua que ben segur connectava amb l'aqüeducte. L'espai, en procés d'estudi, manifesta una ocupació continuada que dificulta la lectura: restes antigues, elevació moderna del pis, obertura d'una porta lateral, claraboia... De tractar-se real-

ment del micvé, no en coneixem cap altre més al País Valencià i molts pocs a l'estat.

9. LA PORTA DEL PATI DE LA SINAGOGA

La novena explicació s'hauria de dedicar al Pati de la Sinagoga, altrament dita Escola. Molt possiblement era on es trobarien les dependències lúdiques, el micvé, els vestidors... i la porta d'accés des del carrer actual del Teatre Romà. Crec que es tracta de l'originari carrer de l'Escola, perquè l'espai de l'Escola se'l repartien els números 1 i 3 del carrer (Chabret, 1901), que corresponen als corrals que foren el Pati de la Sinagoga. La posada en valor podria donar més sorpreses encara, ja que és una zona on s'ha intervingut poc. Hauria de canviar-se el nom del carrer. La porta que subsisteix era l'accés des del nord i oest i ben possiblement s'obria sobre els murs que tancaven la Jueria.

10. EL CEMENTERI

El punt i final de la visita a la Jueria saguntina tractaria del sentit de la mort per als hebreus i s'explicaria mentre s'hi accedeix pel carrer de l'Escola. És el segon espai que pot despertar més interès al visitant, ja que a la península hi ha pocs cementeris jueus visitables. El cementeri de Sagunt és, sens dubte, dels més antics i verges de la península; pensem que és anterior a 1328, any en què fou abandonat per a ser ampliat o obrir-ne un de nou. Només s'ha excavat un metre al voltant de la torre ibera i els resultats han estat espectaculars. Actualment estem a l'espera que ens concedisquen el permís per a excavar uns centenars de metres quadrats. L'objectiu és recuperar el perfil del cementeri amb reproduccions de les tombes hebrees que disposem. És evident que l'actuació, a més a més de complir l'objectiu esmentat, realçaria les cimentacions iberes dels murs i avançaríem en la restitució del principal accés al Castell, la que fou entrada en les èpoques ibera i romana.

